

РАТНА ТЕМА У НУШИЋЕВОМ ДЕЛУ

Своју прву комедију, Народнoг посланика, Нушић је написао 1883. године. Комедија Прoтeкцијa, написана 1888, у пожаревачком затвору, први пут је играна 1889, и то је прва Нушићева премијера. Прву своју књигу, Приповетке једног каплара, објавио је 1886. Према томе, мала збирка ових кратких прича с ратним мотивима у Нушићевој књижевној каријери имала је улогу претходнице. Њоме је Нушићево име изишло пред ширу јавност.

Оно мало листова у минијатурном формату човек би данас тешко могао назвати, озбиљно, књигом. Па ни за ту свешчицу није се могао, онда, да нађе издавач. Нушић још није био име. А Београд још није ни имао правих издавача. Ни Србија ни Београд још, додуше, нису имали ни праве читалачке публике. Ако је неко хтео да штампа књигу на чију је пробу могао рачунати биле су то народне песмарице, или календари, они у којима се предвиђа будућност и човечанства и сваког појединца, рођеног у томе и том месецу, а од литературе још се држао Милован Видаковић. Савремени писци тешко су налазили издаваче. Нушићеве приче издала је група пишчевих пријатеља.

Има нечег чедног у тој свешчици прозе. Посвећена је оцу и мајци. Родитељи и пријатељи као да су два мала круга у којима је млади Нушић морао да тражи подршке на својим првим корацима у живот. Међу пријатељима та подршка је, још, могла да буде инте-

лектуална. Родитељи су били необразовани људи, непробуђена интереса за књижевност. Али су зрачили топлином породичне љубави која ће, увек, привлачити Нушића. Он ће, на свој начин, кроз читав живот остати породичан човек поред свих својих излета у боемску авантуру. Чедна топлина, срдачност, отвореност, честитост, извесна дечачки интонирана љубав према човеку коју не одређују националне и државне границе, прожимају све слике и све речи ове свешчице прозе.

Много касније Нушић ће у једној својој белешци рећи да Приповетке једног каплара и нису приповетке, чак „ни у ком случају“. Мислио је на роман, да у њему развије широк ток својих доживљаја и размишљања о двама братским народима који „стоје један према другом у крвавом рату. Политика, нека виша или нижа политика завадила их и они се туку због те политике, коју и не појме; туку се а не мрзе се“. Речи које сам, овог часа, цитирао написао је Нушић много касније, после првог светског рата, у којем су, опет, „два братска народа“, трећи пут откако је каплар Нушић обукао војнички копоран, водила крвави рат. Нушић је, кроз све те деценије, сачувао непомућено уверење да је бесмислен рат између народа који се туку а не мрзе се.

Без националистичке искључивости, далеко од сваког шовинизма, ослобођен укуса за трубачко родољубље, двадесетогодишњи младић је своје успомене

Сл. 1 — Избеглице (Из Ратног албума 1914—1918 пуковника Андре Николића, 1926)

из рата 1885. писао са оним расположењима чији је дубоки и трајни смисао повезивао генерације нашег народа и чија је девиза била и остала не хтети туђе али бескомпромисно бранити своје. Србија, она најбоља Нушићеве младости, краљу Милану није признала разлоге да уђе у рат против Бугара. У Нушићевом ставу је и став његове генерације, став народа.

Ипак, слика рата у овим причама није праволинијска. Нушић комплексно види људе око себе. И труди се да не пропусти карактеристичне црте. Док се развијају ратне заставе, у мобилизацији, он трезвено запажа. И види уплашене људе како се труде и довијају на све начине да не омиришу барут. Види Цинцаре, старе и младе, како претурају по коферима и траже потврде да су „јелински поданици“ и иронично им се смеје. Али и међу Србима види разметљиве брбљивце који сву своју безграничну оданост отаџбини исцрпљују у гласним тирадама о непријатељу који мора да

извуче дебљи крај. Ни једнима ни другима, ипак, не поклања велику пажњу. И једни и други су епизодне личности. Они на којима се задржава, они који га привлаче то су „нормалне“ природе, веселе и тужне, људи који полазећи у рат певају као што су у миру певали, шале се као што су се у миру шалили, коцкају се као што су се у миру коцкали, чезну за својим девојкама у селу и плачу кад помисле на своју остављену децу код куће. И те „нормалне“ природе су храбре док се не приближи опасност, а кад осете да им живот може бити угрожен спопадне их обичан људски страх, стегне им се срце па тренутно умукну, забораве на песму и шалу. Нушић у својим Србима не велича ратничке и устаничке традиције. За њега су ти људи велики само кад се бране и само се, онда, о њима може да говори као о храбрим ратницима. Ту идеју о Србима Нушић ће нарочито пластично, али дискретно, манифестовати много касније у трагичној Деветстопетнаестој.

У Приповеткама једног каплара главна пишчева пажња је усредсређена на непријатеља. Свој лични однос према Бугарима показује у Пустом огњишту. Са задатком да однесе поруку генералу пробио се, ноћу, кроз шуму, на коњу. Испуњен језивим осећањем да га неко вреба иза бусије, застао је пред кућом у којој гори ватра на огњишту. Ушао у њу. Кућа је празна. Нушићеве асоцијације пред напуштеним огњиштем изазивају слику породице коју су српске пушке отерале у неизвесно. Оца и децу, Бугаре, Нушић осећа људски, саосећа с њиховим страхом од смрти, размишља о становницима напуштене куће, размишља топло, не ратоборно и осветнички него хумано: „Па где сте ви сад? Где си ти, старице упалих, брижних очију, са твојом дечицом, да их на своме огњишту огрејеш, на ватри коју је деда наложио и својим жарачем подстицао? . . . Ви сте далеко, врло далеко, под ведрим небом“ . . . Или у сусрету с мртвим Бугарином на бојишту: „Преврнут казан, из кога се разлио читав поток војничке чорбе, погашене и поливене ватре; нека парчад од хаљина, овде фишеклија, тамо нож, дрвена војничка кашика или мањерка, крпе и муниција, све то лежи растурено, а усред тих слика лежала је крај потока и једна од многих жртава данашње борбе — бугарски пешак, на палетушкама стајаше број „9“. Српско га је тине ударило баш испод леве силе и живео је, ваљада, после тога, још неко време у тешким мукама. Левом је руком рашчупао сву рану, мучећи се, јадник, да извади олово, што му се дубоко у грудни зарило, десну руку опружио више главе и стиснуо је у песницу, помодреле очи отворио, а уснице све изгризао. Из груди му се пустила крвава лента до земље, а ту се усирила гомилаца модре крви. Заборавили да га сахране, и он још од јуче лежи овде. Снег и кишица, што су јутрос падали, оквасили му ретку косу и у дупљама његових упалих очију задржало се пуно капи од истопљенога снега.“ Нушић разговара с мртвацем, и, најзад, одлучује да му скине „лепе бугарске чарапе“ и да их обује место својих подераних. Мало касније наилази

група бугарских заробљеника. Један од њих је познао мртвога. Зна му име, и село одакле је, зна му мајку. Српски војник у Нушићу покајао се. Обраћа се Бугарима: „Е, ево ти ове чарапе, можда их је старица и плела, то су његове, да их чуваш; ти ћеш се вратити из ропства, да однесеш његовој мајци“.

Као уметничко остварење ове приповетке не могу да издрже поређење с најбољим донетима српске приповетке. Нушићеве савременици чак неки старији од њега, надмашили су га и описом, и карактеризацијом ликова, и дијалогом, и ритмом реченице, културом стила. Бура Јакшић је више приповедач него Нушић и у романтичном Сињу седега Гамзе и у реалистичкој, јеткој, дубоко доживљеној слици наших људи и прилика Комадић швајцарског сира. Лаза Лазаревић је несравњено већи уметник у свим својим приповеткама, додуше малобројним, и његов доживљај равнодушности средине према жртви рата у Свеће то народ позлатити далеко је, критички, дубљи од Нушићевих хуманистичких узбуђења. Али ако их не држи трајна уметничка снага, Приповетке једног каплара држи здрава мисао и чисто осећање једног разумног патриотизма који је сасвим редак у веома сложеним и немирним временима деветнаестог века кад је ослободилачка мисао покретала осећања жарког родољубља. За историју књижевности ова мала књижица је, посебно, занимљива као податак о неким Нушићевим душевним и рационалним особинама које му дају сасвим индивидуалну боју међу писцима српског реализма. То је, пре свега, његов рационални однос према стварима; чим би, а њему се то дешавало немало пута, напустио тај однос према свету и запливао у романтичарске егзалтације, Нушић је губио тле и, уместо да остане оно што је, писац који уме да запази карактеристичности свог времена и простора и то што је запазио уме да пластично каже, постајао оно што он није, што његовој природи не одговара, постајао више или мање вешт стилист који једну сасвим општу или присвојену идеју реторством поди-

Сл. 2 — Наша војска се повлачи од Пирота ка Нишу (Из Ратног албума 1914—1918)

же до литерарне конструкције. Онај први Нушић је, без остатка, у комедијама, овај други, сем неких изузетака, у историјској трагедији.

Двојство између истински доживљеног и реконструисаног из историје највише се, и ваљда најјасније, може да сагледа у његовој *Деветстоетнаестој*, књизи исповедној и књизи исповедне искрености и званичне пропаганде, али, срећом, и књизи чија аутентичност доживљаја далеко претеже над оним што је обол времену и приликама. *Деветстоетнаеста* је вишеструко занимљива. Она је, после четрдесет година, друго искушење пишчево пред стравичним паклом рата. Некадашњи каплар који мисли на родитеље и пријатеље, можда на девојку, сад је већ признат књижевник, културни па и политички радник великог угледа, човек са обавезном одговорношћу за сваку своју реч пред лицем историје, а истовремено крвавим болом сатрвен отац коме је, у том истом рату о којем пише, пао мртав, као добровољац, јединац син. Хоће ли Нушићева трезвеност из младости, када је, пишући, приче, био вођен само својим истинским доживљајем

рата а не његовом званичном идеологијом, моћи да одоли друштвеним обзирима и свирепом личном болу? Нушић је за своју ратну тему узео најделикатнији период рата, повлачење ка Албанији, најужасније дане и недеље од тренутка првих гласова о неуспесима на фронту војне одбране, преко израстања трагичног сазнања да се непријатељу морају окренути леђа до дефинитивне одлуке да се напусти своја земља и преко туђе територије крене у неизвесност изгнанства. Повлачење до Албаније и преко Албаније, 1915, једно од најтрагичнијих колективних збивања у читавој историји српског народа, обрађивали су и други писци (Владимир Станимировић, Стеван Јаковљевић, Растко Петровић, Александар Вучо) али је Нушић, *хроничарски*, највише видео и најсмелије рекао своје сведочанство о томе времену. За упознавање Нушића-човека *Деветстоетнаеста* пружа, чини ми се, веће обиље грађе него иједна друга његова књига. За појимање његове критичке срчаности тако исто.

У широком разматрању догађаја, сликању покрета маса и описима инди-

видуалних психологија, у потпуној катастрофи читаве нације над којом се сручила, истовремено, стихија непријатељске ватре, са свих страна, и стихија јесени, хладне, кишовите, блатњаве, — Нушић носи, дискретно, свој бол за погинулим сином и никад своју личну несрећу не мери са трагедијом народа.

Евоцирајући националну трагедију, Нушић не губи веру у будућност. „Ту мисао нисмо кадри понети ми, изнемогли животом, профанисани обзирима, омалтавели малодушношћу. Младост, младост неоскрнављена, чиста и невина, поносна и усправљена — њен је израз, њен је синоним. И зато је младост вечита, као што је и мисао вечита, и зато младост не умире, као што ни мисао не умире, и зато ти ниси умро, ти ћеш доћи!“ Ово идентификовање младости са виталношћу народа могла је да надахне у Нушићу читава генерација „деце овог века“ из стихова Милана Ракића. Међу том децом је један од скромних, на попрштну друштвених збивања још незапажени младић Страхиња Нушић, кога родитељи и другови зову Бан, који је, насупрот мајчиним бригама и њеним напорима да га одврати од његовог добровољног ратовања, записао у свом дневнику, четири дана пред погибију, 26. септембра, ове родољубиве речи младалачког самопоуздања: „Доживели смо историјску част да се први пут, од кад као народ постојимо, сретнемо на бојишту с пруском војском која је, окићена победама, дошла са далеких фронтова. Сусрет је тај испао на штету Виљемове победоносне војске. Док је ту војску удаљавала од нас страховита артиљеријска ватра, стрепели смо да иза те ватре наступа исто тако страховита војска. Ови, што смо их среди, нису војска из немачких новинарских легенди, нису ни војска која је Хинденбургу стекла маршалску палицу, а своме императору славу првога војника новог века. Ово су слаба и недорасла деца и изнурени, кржљави људи. Куд је и камо Поћорекска војска била угледнија и поузданија. Побихемо их! Сусрет са њима донео нам је непоколебљиво самопоуздање, а то је поуздање половина наше победе“. Ове звучне ре-

ченице као да су писане за уводник неког дневног листа који ће, за њима, наређати сјајне вести са бојишта. Као да нису бележене у дневник једног младог добровољца. Али тај младић је сањао, чим се заврши победоносни рат, да постане новинар. Новинарство је, до краја, остало његов младалачки сан. Хтео је да своју веру у живот и у народ коме припада преноси на друге, из дана у дан, не као што то чине књижевници објављујући, с времена на време своје књиге, него као што чине новинари, који су непрестано, без предаха, у живом дијалогу са својим читаоцима. Али није само млади Бан овако без резерве гледао пред собом сигурну победу и у првом сусрету с Виљемовим војницима осетио супериорност Србије. Била је то племенита заблуда целе војске. Пијана од славе са Колубаре и сигурна у своју снагу после првог контакта са новим непријатељем, војска је говорила да ће и Немци бежати као што су бежали Аустријанци. „Шамари-ма ћемо их тући!“ узвикнули су самопоуздани младићи.

Оне кликтаве самоуверености из дневника Страхињиног нема у записима Нушића-оца. Али у његовој хроници о том првом сусрету с Немцима 1915. пројева надмоћност, само оплемењена:

„Када је код Рама први заробљеник Немац пао у руке нашим, били су према њему чак и нежни. Поднаредник који се ноћу вратио из патроле и довео га подвикнуо је онима што су се после дневне борбе одмарали крај ватре и закрчили сва места: „Хајде, бре, диг'те се кој', нек' се огреје ово дете!“ Кад је село међу њих грешно дете дрхтало је не толико од зиме, која још не беше озбиљно припретила, колико од страха, верујући да се сад налази међу дивљацима и да је можда то баш та ватра на којој ће га пећи. Немачке су старешине нарочито сугерирале такве бајке својој недораслој војсци, бојећи се да ће се иначе ови непоуздани дечаци листом предавати кад се погледају очи у очи са опробаним ратницима српским, чију вредност и храброст ни сами Немци нису потцењивали.

— Питајте га, море, хоће ли да пуши?
— вели поднаредник онима око ватре.

Један га запита српски, други га запита влашки, уверен, чим је неко туђин, да му треба туђим језиком говорити па ће он то разумети. А кад ни једно ни друго питање није разумео, трећи му показа дуван и понуди. Дечко махну главом одбијајући и погледа бојаљиво по препланулим лицима око ватре.

— Да му дам, поднаредниче, парче хлеба? — пита један проседи позивац.
— Биће да је гладан?

— Дај му!

— Море да га огрнем овим мојим шињелом — вели други. — Биће пре да је прозебао, а ја сам се разгрејао. Није научило то да га бије киша по цео дан.“

Било би неоправдано претпоставити да је ово наивно осећање надмоћи разлог катастрофе. Нушић то није хтео да каже. Њему је, очевидно, било стало, као и пре четрдесет година, да покаже хуманост нашег човека пред заробљеником. А тиме је открио своју људску осетљивост пред туђом несрећом, осетљивост која се у њему, различитим поводима, јавља као стална особина његовог карактера, неспособног да истински мрзи.

Деветстопетнаеста је пуна малих цртица о људима и расположењима. Оно што је у њој хроника стварно је најбоље и најтрајније. Као какав савесни летописац који има изоштрена чула за оно што је со соли у великим догађајима народа, Нушић је многе странице Деветстопетнаесте испунио непролазном вредношћу. У описима друштвене атмосфере, док се војска бори с Немцима, Нушић је критичар моралнога става, онај исти из *П р и п о в е д а к а ј е д н о г к а п л а р а*, само оштрији, зрелији у судовима, грађанин испуњен осећањем права и дужности да у интересу целине не прашта и грехове појединаца. Он је све осетљивији, у колико дани пролазе и с фронта стижу неповољни или мутни гласови, све већма негодује против фраза и фразера којима се пуши глава од националистичког самозадовољства, који, из страха да погледају истини у очи, лажу и друге и себе. Докле га све теже притиска туга

пропадања мисао му не губи трезвеност. Па ипак, и њега јади притисну, понекад, таквом снагом да им се одупрети не може; онда и он, као фразери које је критиковао, почне да тражи где ће одахнути, па заплива у романтичарско-националистичке тираде. А после, опет, отржењен празнином, грозном празнином речи без садржине, он реба луфтбалоне нада с јеткошћу мизантропа иако то никад није био:

— „Савезници долазе!

— Долазе војници с Марне!

— Знате ли шта значи то? Значи да нам је Европа најзад поверовала и да нам је одиста прави савезник!

— Само кад би их стигло доста, онако мало озбиљнији број!

— Не, не, довољан је и један батаљон. Један батаљон Француза и један Енглеза.“

Те празне речи из септембра 1915. у предвечерје нове страхоте, кад ће се отворити границе на истоку и Бугари кренути у помоћ Немцима против тешко искрвављене српске војске, те шупље речи кафанских стратега једне уплашене интелигенције која помно све гледа а ништа не види, језиво подсећају на априлске дане 1941.

Нушић је, говорећи о свом нејасном пореклу, рекао, једанпут, за себе да је Балканац. Хтео бих да дубоко верујем у то његово осећање. И ова књига, натопљена свим тугама, има и једну голему балканску тугу. Зашто на балканским престолима седе странци, некакви владари чија крв није вода и чије су очи окренуте онамо одакле су их послали да владају незрелим Балканцима? Бугарски краљ 10. септембра је објавио мобилизацију и упутио војску на српску границу. Грчки краљ одстрањује председника владе Венизелоса који је допустио да се савезничке трупе искрцају у Солуну. Две балканске државе, преко својих владалаца који су, стварно, немачки агенти, хоће да вежу судбине бугарског и грчког народа за Виљемову Немачку.

„Тиме је“ пише Нушић, „на Балкану, на један мах, створена нова и очајна ситуација. Та је ситуација последњих септембарских дана овако изгледала:

На Дарданелима пропала савезничка акција; на Сави и Дунаву нагомилана немачка и аустроугарска војска, спремна да изврши напад на Србију; Бугарска мобилисане своје пукове шаље на српску границу; споразумне силе шаљу војску у Солун да помогну Србији; Константин грчки издаје Србију и на један мах иза леђа споразумне војске, која треба да крене у Србију, наилази, место савезничке грчке, једна војска којој је врховни командант крунисани пруски краљ“.

Таквих разматрања у стилу историјско-мемоарске литературе много је у овој књизи. Али се тешко може да одреди жанр Деветстопетнаесте. Истовремено и историја у ужем смислу, и хроника, и књижевна транспозиција реалних догађаја, и национална пропаганда, — ово је, и то би, можда, била најтачнија оцена, књига једног писца у којем је рат осећајно и мисаоно захваћен комплексно а облик у којем је писац реализовао своје визије препуштен дејству збивања, на широкој скали од фактографског бележења, преко публицистичког коментара до уметничке транспозиције, јер су збивања била јача од пишчеве воље и снаге да их у одређеном и, дисциплиновано одржаном поретку, прикаже. Зато је и вредност Деветстопетнаесте неједнака.

Ипак је Нушић по својој интимној вокацији писац, он мора да буде писац и стално се, у замршеним сплетовима спољних догађаја и њихових одзива у човеку, враћа литерарном поступку. Тако се он у опису солунске станице, кад у њу улази француска војска, са генералом Бају, на путу за Србију, са правом професионалном страшћу писца да у малим стварима открива велике узроке, задржава на случају с вагонском бравом која се покварила па генерал није могао да уђе у вагон, а онда је, у очекивању да мајстор браву оправи, генералу стигло наређење да војску врати у логор, да не иде у Србију. И кад помиње дипломатске представнике у Србији из трагичне године Нушић је, тако исто, више књижевник који слободно гледа и слободно закључује него

историчар који пажљиво чеपर्ка да дође до дефинитивне истине. И сам је, некада, био у дипломатској служби. Али у своје оцене дипломата он уноси ноту подругљивости: „... и г. конзул није довршио реченицу, јер у ствари није ништа ни мислио, што је сасвим и одговарало служби у којој је“. У таквим случајевима, кад оцењује политичко-војну ситуацију Србије и међународне односе Нушић се идентификује са размишљањима грађанина-патриоте. Отуда је Деветстопетнаеста веома драгоцен извор и за упознавање расположења народа у великом рату. Насупрот противречним мишљењима дипломатије, уочи напада с истока, хоће ли или неће, Нушић тај напад коментарише: „Ми смртни, који смо догађаје — који су уосталом били тако јасни — пратили чистим погледом и здравим разумом, дочекали смо први октобар (по старом календару, дан када је бугарска војска напала Србију на целом фронту, моја пр., М. Б.) са расположењем којим човек дочекује недаћу за коју унапред зна да га не може мимоићи.“ Овај „чист поглед“ и „здрав разум“ Нушић приписује управо онима који не одлучују у великим догађајима. Такве или сличне оцене, сећате се, обилно сте сретали у Рату и миру, на свим оним, многобројним местима романа кад Толстој хоће да каже како здрав смисао и поуздан суд у највећим покретима није привилегија професионално упућених државника и војсковођа него, чешће, ствар „чистог погледа“ обичног човека. Књижевним поступком, лапидарно, Нушић изражава и опште осећање народа кад су му изневерене наде у долазак и помоћ савезника: „У једноме углу, у мојој канцеларији, лежи згужвано платно, које је требало да буде разапето на тријумфалној капији при доласку савезничке војске. На њему је исписан крупним црвеним словима, недовршен поздрав савезницима: *Vive les all...* Црвена слова и недовршен усклик симболизују прекинуту радост: ... и највеће оптимисте осећале су да пред њима лежи једним дахом порушена кула коју су дотле зидали од грчких, румунских и савезничких карата“. Нушић је вмет-

ник и кад описује трагедију читавог народа. Асоцирајући на бродолом „Титаника“, он Србију види како се, грађена од орашачког устанка наовамо, „здрава, снажна и поносна“, отиснула „на пучину светских догађаја“... „И, усред најпоузданије пловидбе, Србија наилази на подводни ледени брег, добија снажан и неочекиван ударац с бока и тоне. Тоне за неколико дана на дно мора читава једна држава и читав један народ... Ми који смо се дочепали обала талијанских, корзиканских, афричких и сунчаних обала француских, нисмо друго до бродоломници са тога великога брода.“

Занимљива су и Нушићева запажања о „малим“ покретима који захватају људе кад наиђу катастрофе рата. У Скопљу, куда се повукла, углавном, бирократија са имућним слојевима градским дани катастрофе су очекивани и пропраћени сталним расподелањима о такозваном креманском пророчанству и другим, сличним прорицањима Нострадамуса и компаније. У паници, људи су почели да траже одговоре у длановима и картама, да разговарају са асталчетом. Нушић тачно опсервира: „Кад се увуче још у, бригом заморене, душе предосећање несреће и слутње, онда та веровања у предсказања постају права напаст и зараза“. Они писци који буду хтели да евоцирају грађански Београд из 1941. када је мартовским демонстрацијама срушена политика капитулације, или Београд под окупацијом, када су радио-вести биле недовољне за утеху, тешко ће избећи да, буквално, не понове атмосферу коју слика Нушић из Скопља 1915.

Нушић скида маску и појединцима и читавим друштвеним редовима. Пословни људи, не само крупни, него и ситни трговчићи, увек имају развијен слух за збивања недокучива обичном човеку. Тај барометар је у свима ратовима веома поуздан. Нушићу, зато, он не измиче из пажње. „Од два сата по подне па до сад лутам од дућана до дућана па не могу да разменим једну банку. Трговци сакрили сребро, а то знам већ шта значи“. Бифту Нушић у

свима, посебно у тешким приликама, гледа као најцрњи пример себичности.

Непоштедан је Нушић и према врховима војске. Представник војне силе, генерал, ноћу, кришом, испраћа своју породицу и покућанство, да их спасе испред најезде непријатеља.

Читаву машину државе, све њене главне полуге, и бирократију, и војску, и привреду Нушић види као друштво малодушника који под прећутном паролом *Sauve qui peut*, док лије киша, беже из земље. То је црна слика рушења једне земље чији су јој војници, само годину дана раније, пренели славу широм света надљудским подвигом.

На многим страницама Деветсто петнаесте Нушић је жесток сатиричар, бескомпромисни хроничар и неподмитљиви судија једног стравичног времена своје отаџбине.

Нушићеве симпатије су, очевидно, на малим људима: „Промичу читаве породице забринута лица, и све носе свој тежак товар бриге и бола и уз то нешто имања, колико је могао стати у оној кутији, кеси или бошчи коју је свако грчевито стегао уза се. За брижним оцевима и мајкама вуку се неиспавана, неумивена и на брзу руку обучена деца, коју су родитељи још за дубоке ноћи извукли из постеља. Спале им чарапице преко ципела, капа им натучена преко ушију, навучено им по два и три капутућа једно на друго, обавијени им шалови и мараме око врата и деца грешна, не знајући шта их је снашло, вуку се плачући за родитељима који ни сами не знају шта ће их снаћи“.

Тако Србија напушта своја огњишта и полази у изгнанство.

У сликама избеглица Нушић успева да живо, јасно, малим али речитим детаљима импресивно сугерише трагику повлачења народа чији сваки нови корак доноси све већу беду.

Као племенити Дон-Кихот, један професор „чији се горњи капут усукао од кише“ убеђује „дежмекастог лиферанта који грчевито стеже под мишком куферче, вероватно пуно новаца“, да не треба бежати, јер читава „ова опасност не може дуго да траје.“ Призвук ауто-

Сл. 3 — Народ се повлачи пред непријатељем (Из *Ратног албума 1914—1918*)

биографског податка. Ни Нушић није, онда, веровао да се, ускоро, све избеглице, истим путем, неће вратити, па је зато, страстан пушач, свуда где је нашао пријатеље који остају одвајао помало дувана да му се нађе кад се врати.

Друштво се распада. Има, само, чини се, два, тога тренутка сасвим одвојена његова дела, широки народ и врхови власти. „Прилази вагону једна госпа у дубокој црнини, носећи тугу као једино имање које је спасла. Њој је тек јуче стигао глас да јој је на северном фронту погинуо син. Она нема снаге да се гура, снагу јој је бол испио, она прилази мирно, скромно, погружено вагону, уверена ваљда да ће јој саучешће отворити пут. Можда би тако и било да канцеларијски официр“ (епитет отвара поглед на читав официрски кор који се, такође, поделио на оне што ратују и оне што на периферији рата администрирају, пр. М. Б.) „који је командовао вагоном као неким утврђеним и поседнутим положајем, није сматрао свакога ко се томе вагону приближи за

непријатеља. Војник је грубо одгурнуо несрећну матер, а официр то одобрава погледом који је јасно казивао: „Шта си ти, ко си ти? Мати? Нама не требају мајке, требају нам само деца њихова, да гину тамо. Родили сте, и то је све што сте могли учинити, и сад још можете плакати. То вам нико не брани“. Насупрот канцеларијском стоји, код Нушића, официр ратник. Онај који до краја врши дужност. И чини све што је у људској моћи да народу помогне. Непријатељ је батерију сакрио, подмукло, иза болнице, препуне наших рањеника. Он оданде засипа браниоце гранатама, а они не могу да му одговоре, у страху да не погоде болницу. И, онда, пада наредба командирова, достојна великих легенди: „На сваки топ официр! Животом плаћа ко погоди болницу!“

Читав је низ, недогледан, таквих призора који су виђени очима драматичара. Човек нашег времена би рекао, с правом, да је Нушић антиципирао, у временима кад је светски филм почео тек да

бауља, живе филмске визије. Умео да у масовном покрету издвоји малу групу или појединца, да их, тренутно, обасја јарким снопом светлости и у њиховој судбини открије суштински значај догађаја: „... На тим колима, на боку крај кочијаша, седи жандарм са пушком, а са стране јашу два и позади још два оружана жандарма. У колима, на доњем седишту, још један жандарм, а на горњем свештеник и крај њега несрећник бледа лица као воштаница и суманута, уочена погледа, којим он тупо, блесаво и без израза гледа последњи пут у свет. Њега су извели из тамнице прекога војног суда, који га је, због бегства са фронта, осудио на смрт. Он се борио, храбро се борио пуне четири године. Борио се на Куманову и на Битољу, борио се на Једрену и на Брегалници, борио се на Дебру и на Жировници, борио се на Церу и на Раму, на Руднику и на Тимоку. И, кад је видео да се све расипа, све оно зашта је толика крв заложена; кад је видео да му је пропала кућа, пропало село, пропала држава, он је малаксао, он је изгубио сву снагу, исцрпла му се душа. Нашли су се, још, другови који су му малодушност подржавали, који су му болове дражили и он је једнога дана учинио тежак грех према отаџбини, напустио је пушку и кренуо своме селу“... Од херојства до дезертерства у судбоносним данима слома само је један корак. Лична трагедија не измиче Нушићу. И он, писац, за њу налази ако не речи оправдања, оно речи саосећања: „Јуче су, видиш, спровели овако једнога, а на левој му страни блузе црни кончић, о којем је раније висила медаља за храброст.“

У тим тренуцима кишнога и каљавог новембра, када се све рушило, носећи свежу рану на срцу и за отаџбином и за јединцем, Нушић је изливао жуч над печалном стварношћу оних друштвених слојева који највише имају а најмање ће изгубити; али је, увек, налазио речи тихе саосећајности пред онима који су у повлачење кренули *отпиа теа тесит порто*, а то *отпиа* није, заиста, било ни сребро ни злато него сан о животу, сан о некој светлости којој

су, визионарски, пошли у сусрет и сад, интензивно, осетили да сна више никад бити неће, да је све заувек пропало, да је човек много ништавнији него што им је изгледао и да је земља запала у невоље из којих јој излаза нема. Легендарни јунак са Мачковог камена потпуковник Душан Глишић извршио је самоубиство. Онај који је храбро смрти гледао у очи, који је умео да се смрти не плаши, престао је да верује у живот. Књижевник Милутин Ускоковић скочио је у набујалу Јабланицу и удавио се. А само неколико дана раније писац Дошљак а је, заједно с Нушићем, и другима, формирао „Грађанску гарду“ која ће у тренутку расула, ако тај тренутак дође, имати да обезбеди ред и евакуисање. Срели су се, после, у Приштини „испред начелства, пред оном цамијом на почетку чаршије. Био је студен дан а он у једном лакој капутићу“. Нервозан, мрачан, потпуно изгубљен, млади романисијер београдске средине је вапио: „Ја хоћу мира; разуме ли та Европа једанпут да ја хоћу мира“... Европа је, све до јуче, била његова кула светиља. Тај млади човек који је, осећајно, дошавши из своје провинције, постао анализатор и коментатор Београда, његових људи и његових свакодневних промена, његовог незграпног и захукталог трчања да побегне од турске касабе и да стигне Европу, тај млади интелектуалац Србијин који је тек положио докторат правних наука у Швајцарској, пред којим су се, логично, могли да отворе путеви такозваних друштвених успеха, преосетљив, сувише загледан у сјај далеке звезде, изгубио је веру да се из језе и мрака расула може поново да роди нека нова Србија, слободна и достојанствена, изгубио је веру у све што му је у њој најдраже било, а кад је сасвим у својој машти раскрстио с питањем да за земљу нема светлога сутра он је и себе гурнуо у мрак, последњи свој мрак.

Ни песник Велимир Рајић, који је расплакао све сентименталне душе својим љубавним јадима, није могао да издржи. Пресвиснуо је, на путу, од бола, и иначе слаб, грудоболан.

На улици, крај неког плота, нашао је Нушић глаумца Миодрага Бековића, хе-

роја београдске позорнице. „... лица обешена и подбула, сувих напрслих усана, очију исколачених. Прљав, необријан, раскопчан, несрећник се тресао целим телом и јечао (...) тешко, болно, самртнички“... „... лежао је у блату лепотом заносни принц Карл Хајнц, крај мене је лежао у блату нежни идеалиста Арман Дивал, лежао је у блату поносни ритер Дон Енрик од Паласиоса“... Нашли су нека кола, однели га у болницу и тамо је умро.

Смрт на све стране. И глад. И очајање.

Па опет нада. Ништа није лакше него у очајницима запалити пламен наде. Ноћу, с фењером у руци, људи одлазе на друм да виде пролазак Моравске дивизије. Она ће, верују, обезбедити бар оазу у пустињи изгубљености.

Али пометеност расте. Начелник козовског округа успева да добије телефонску везу с начелником топличког округа. Хоће да пошаље тамо породицу. А начелник топличког округа је управо хтео да пошаље своју породицу овамо на Косово.

„Не шаљи овамо!

— Не шаљи ни ти овамо!“

Кад успе да драму сажме у три речи драматичар се приближио оној недостижној поетској и драмској снази Шекспировој: „Коња! Краљевство за коња!“

То треба нагласити. У овој својој приповедачко- мемоарској прози Нушић је, врло често, драматичар. Не само што му је дијалог најбоље средство изражавања него су то и евокације у драмским сликама. Читалац, свакотренутно, има осећање да пред собом гледа позорницу са које актери говоре сажетим језиком добро згуснуте драме.

Општу несрећу нације Нушић, у дијалогу, живим резонавањем једног учесника, пореди са вулканом који се отворио и бљује лавину:

„— Мени, у овоме часу, слика нашега слома потпуно личи на такву једну катастрофу. Личи ми по величини несреће, по пометености, журби, по забуну, по овоме што су сви изгубили главе и по томе, ако хоћете, што непријатељ не улази у земљу да је освоји већ са крвожедном жудњом да све уништи,

да све разори, да све спали, да све затре, да сав живот сагори и угаси онако као лавина када се проспе из усијане планине“ ...

Немојте изгубити из вида да се дијалог води у некаквој бедној собици са земљаним подом и да су лица обасјана сиромашном ватром са мангала и патрљком једне свеће, која, симболично, догорева. Шта је од свега тог штимунга препричана реалност а шта осећај театарског човека тешко је, свакако, разлучити. Али присуство позоришта у малим и великим виђењима ствари, људи и колективне судбине даје нарочиту драж Нушићевој прози у Девет стопетнаестој, јер се Нушић у говору позоришта најбоље креће а говор позоришта својим сликама и својим нерасипним, сажетим реченицама помаже читаоцу да, скупљајући у жижу пажње много и разноврсних детаља, не изгуби из поља вида целину трагичне теме. Још нешто, битно. Нушићева машта, овде, оперише само са истински виђеним и непосредно доживљеним. Она издваја карактеристично и синтезама, стално, осветљава читаво збивање. И та машта се, строго, креће у границама реалности. А кад је изневери, кад пође у давну прошлост, у оно што није непосредно виђено и доживљено, онда и вредност те прозе пада, постаје неубедљива, књишка, нажалост и шаблонска. Како му, тренутно, зазвучи реч празно кад хоће да историјским реминисценцијама, визијом „величанствене поворке златом искићених витезова“ са кнезом Лазаром на челу, набе паралеле између живих збивања и невеште парафразе епске песме народног певача! Таква једна реминисценција делује као накићена „жива слика“ старинских глумаца за старинске пригоде. Она никако не може да издржи поређење са болним описом бесмислене пљачке кад разуларена гомила мародера навали да обија вагоне са експонатима војног музеја и, разочарана што у њима није нашла ни хране ни одеће, баца националне светиње у блато и раскаљане баре буниске железничке станице.

Ми у читавој нашој књижевности немамо дела које би тако свеукупно

Сл. 4 — Повлачење рањеника и избеглица (Из Ратног албума 1914—1918)

причало о 1915. години. И, ако једнога дана машта филмскога редитеља буде зажелела да се врати овим историјским данима, тешко ће игде боље, и потпуније, моћи да оплоди своје визије као у оваквим описима масовног покрета“.

„... црна мунициона кола која води трећепозивац, а вуку снажни и рогати државни волови, па онда путничка кола са арњевима и уморним коњићима, чије сапи брекћу као мехови, а блато им искитило трбух те висе гроздићи о длакама; па, онда, аутомобил, мали, црн, лакован, са четири седишта, навикнут да вози од Топчидера до Теразија; за њим велики, товаран аутомобил модре боје, са мотором који брекће и стење као раздражена животиња и оједеним гумама на точковима. Па онда, мала сељачка кола са мршавим вочићима који изгледају као срндаћи и разглављеним точковима које је обмотало блато слојем дебљим од самих наплата; па двоколице, које вуче коњић ознојених ребара и усахлих кукова, за овима фијакер са београдске калдрме на коме још висе,

као крпчићи на просјачким чакширама, остаци гуме око точкова и на коме је по где и где сачувао лак свој сјај, а плиш своју некадашњу боју (...). За овим талиге са једним бедним коњем (...); па онда шпедитерска кола, велика, пространа, читава кућа на точковима, а вуку их три уморна коњића раскрвављених груди (...); за овима опет пар малих вочића вуку нешто што се и не може назвати колима (...); за њима поштанске чезе, па сакацијске двоколице са којих је скинуто и бачено буре да се замени товаром, па болничка амбулантна кола, па лака штајерска кола са платненим кровом (...). И све то натоварено и претоварено сеном, брашном, покућанством, децом, женама и старцима... Кроз гомиле пешака тискају се још и мали коњићи осамарени и натоварени, који још поврх товара носе и по гдекоје дете; па магарци, па кравица коју вуче мајка да би исхранила децу, па овца коју је грешни домаћин потерао да се негде у планини њоме исхрани зимус и, сав блатом улопан, по-

вијена репа пас, који је кренуо у збег за кућом и чељадима“... Збег је овде права реч да отвори прозор у разумевање овог покрета познијим генерацијама. Куда иду ти људи о којима Нушић прича? Традиција их је научила да су њихови стари, пред нападом Турака, напуштали куће, па, заједно са стоком и покућством, тражили привременог заклона у планини. Тако је и онда, 1915, истом муком здружена сиротиња и госпоштина, сељачка и варошка Србија, пошла некуд у неке планине да се притаји и причека док војска посао заврши, јер непријатељу у шаке није хтела пошто се сувише пекла на свим окупаторским огњевима, а није ни у сну могла да види шта је чека, до последњих дана тога бедног кретања корак по корак на југ и запад није могла ни да претпостави своја спотицања кроз албанске гудуре, Србија у којој су волови вукли топове а на првих неколико луксузних

аутомобила, само десетак година пошто је у далекој Америци потоњи богаташ Форд започео своју много више ручну много мање машинску производњу првих моторних кола, шетале се девојке, заиста, од Теразија до Топчидера, да покажу своје богатство не би ли се боље удале, та Србија која тек напушта пеленгире да уђе у панталоне, потерана са свога огњишта, пошла је да се склони и у свом бежању разоткрила све своје врлине и пороке у које се Нушић загледао поштено и храбро. Било би или наивно или неправдо претпоставити да је то што Нушић исписује пука регистрација. Уобразиља је, неоспорно, из мноштва утисака компоновала опис, да њиме истакне трагичну здруженост у невољи целог једног друштва на путу у изгнанство. Београд је, на почетку првог светског рата, имао, мада доста танак, један слој буржоазије која је, на висинама своје материјалне моћи, мо-

Сл. 5 — Војска и нејач заједно се повлаче према Албанији (Из *Ратног албума 1914—1918*)

гла да живи ради живота, да ужива, обезбеђена неисцрпним изворима прихода, сладокусачка у укусима, незаинтересована ни за народ ни за политику. Тај слој је остао незабележен у нашој књижевности која се, сва, испунила сеоским и паланачким мотивима. Београдски Г л е м б а ј е в и су ишчезли заувек. Нушић, који је, гладно, хтео све да обухвати, бацио је, успутно, сноп светлости и на ту однарођену буржоазију, крем београдског друштва: „Аутомобил, простран и леп, са угодним седиштима. У аутомобилу млада београдска госпођа и њена госпођица сестра са високим рајерима на шеширима који се повијају под таваницом аутомобила. На предњем седишту, као и на спољњем крај шофера, два три мања кожна кофери са месинганим и никленим оковом и пет шест кутија од шешира; на крову аутомобилском велики платнени кофери са никленим катанцима. То су даме које су решиле да напусте београдски корзо тек кад су непријатељске бомбе почеле да падају између кућа и тада су се задржале у нишкоме парку, где је такође било доста живо. Сад су пошле даље, са уверењем да ће и на приштинском корзу и пак бити мало живота. Оне су несвесне свега што се догађа . . . и праве тако лице као да су, нас који као просјаци стојимо под стрејом, готове да запитају: Будите, молим вас, љубазни, реците нам који од бољих хотела где има и купатила! Овим дамама је рат донео нову врсту забаве и нове теме за разговор. Оне су покушале да буду и болничарке и направиле су биле себи и болничарске костиме са крстом на грудима и сликале се у тим костимима и дочекале прве рањенике и окитиле их цвећем и послужиле су топлим чајем рањенога младог капетана и спроводиле су кроз своју собу једног страног дописника . . . и даље се није могло: Треба имати необично снажне живце да се ово издржи! И, пошто су утврдиле да такве живце немају, оне су се радије придружиле одборима за приређивање концерата и кермеса у корист рањеника (. . .) а разочараће се тек кад сиђу с аутомобила у блато и

кад вечерас, и то ако буду успеле да се догурају до Ђевапцијине тезге, буду насред улице, држећи старе новине место тањира, вечерале козје ђевапчиће и проју“ . . . А то је тек почетак. Даме ће видети и страшније муке ако крену кроз Албанију, гудурама кроз које, нажалост, неће моћи да се пробије аутомобил. Док стигну у Француску, на азурну обалу, и док успоставе контакт са банком у коју су послале своје злато, можда ће морати да окусе храну из импровизованог војничког казана, можда ће им из поцепаних танких ципела провирити прсти. Несрећнице! Нушић, демократа, није излио сву жуч на тај космополитски део старог Београда, али ни после свршенога рата, обнављајући сећања, није могао да уздржи јеткост.

Освештани књижевнички занат да се пластичност описа постиже у контрастима или, једноставно, зато што је тако било, Нушић ће говорити и о малим тањигама са једном гредом место четвртога точка, који је ко зна где остао. . . „У колима троје дечице, само им главнице вире из влажне ђевади, и мајка која ће за који дан у каквом јарку на путу родити и четвртог брата онима што вире из ђевади, а Србији и четвртог војника, који ће, тамо у будућности, заменити оне што су попадали на бојишту“.

Човек се мора запитати, ако већ Нушићу није признавано да је отишао далеко од безазлене шале, зар је Радоје Домановић, заиста расни сатиричар у нашој приповетки, написао саркастичније и болније редове од ових: „Сем седам коморција који терају коње, кола још спроводе осам војника, осам бораца, и један наредник. У најмању руку требало би да је каса какве дивизијске области или интендантуре, али није то, већ је то кућа, у правом смислу речи кућа, госпође потпуковнице чије име рече неко из гомиле али га ја не забележих. Сама госпођа потпуковница седи у последњим, седмим колима и око ње су ситније ствари и кофер, а у предњим колима кревети, астали, кујнски рафови, столице, умиваоници, шпорет, чунци, сандук са празним флашама, једна столица за љуљање, буре

с киселим купусом, два три метра сечених дрва, седам или осам цакова државнога брашна, вероватно упљачканог из каквог државног магацина, колица за дете, саксије са цвећем и буре са лијандером“.

— Ово треба каменовати — гунђа гомила.

— Напуштене државне касе, архиве, музеји, а вози се бунрад с лијандерима! — гунђа даље гомила.

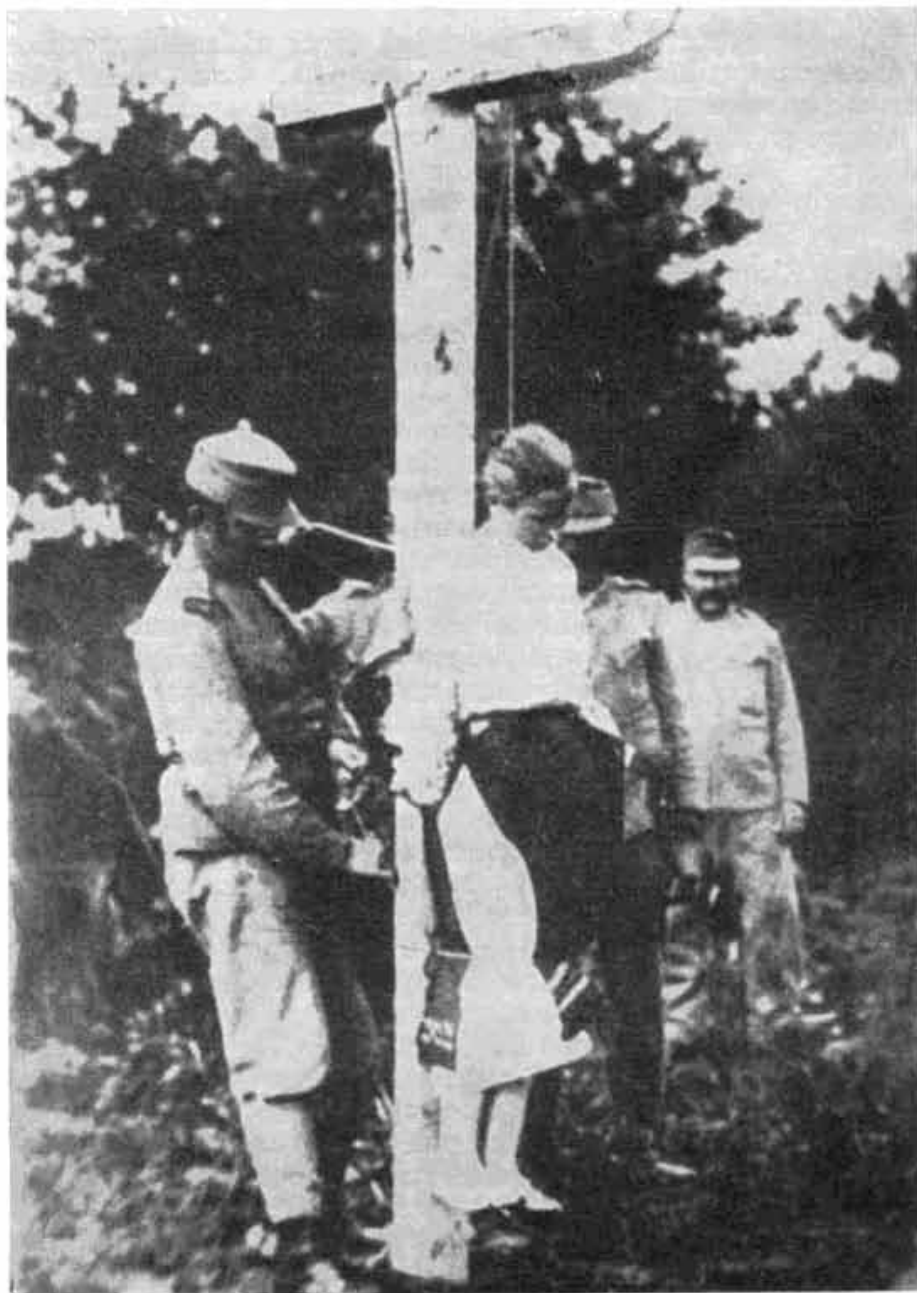
— Изгнуло је све што је могло понети пушку; оно што је остало да нас заштити да можемо изнети главе пребраја се на прсте; ко напусти фронт стреља се, а осам бораца и један наредник одвајају се са фронта да прате го스포бу потпуковницу и да чувају њено буре с купусом! — и даље гунђа гомила“.

Ако бисмо хтели да се запитамо је ли неко у српској књижевности и приближно сатиричан, у приказу своје ружне савремености, као стари Лесаж у *Жил Блазу*, тешко ћемо, бројећи и на прстима једне руке, моћи да изоставимо Нушића и његову *Деветсто петнаесту*.

Али кад и Хомер може понекад да дрема, зашто бисмо сувише строго прекоревали Нушића што се лук његове опсервације олабави? Њега узбуђују примери човештва и здравог родољубља, али га, још више, узбуђује, рецимо, демократизам старог краља Петра, можда зато што су се са народским поступцима старог краља помешале старачке године. Као и француског песника Едмона Ростана, њега импресионира, уосталом историјски верна, слика старца са престола кога кроз бласто вукучи волови док он, замотан, погурен, изнемогао, седи на кари. Тон сентименталне тираде, никад присан Нушићу, ни у његовим описима старине краља који напушта земљу није међу добрим странацама ове реске, јасне и неумитно, страшно истините прозе, у највећем делу њенога кривудаваог тока. Ако је Нушић и веровао у симбол краља — демократе, он није успео да ту веру својом литературом потврди. Оно што је написао о краљу није израз доживљенога него делује као претпоставка забринутога и

уцвељенога грађанина који тражи ауторитет да се на њега наслони у страху од силнога вихора судбине. Не мањс су неуспеле и Нушићеве историјске синтезе у којима он хоће да у сажетим евокацијама извуче дух и смисао, падове и успоне српске државне мисли. Нушић је, додуше, и на тим местима речит пропагандист, али та речитост нема звук оне истине коју имају његове, макар, понекад, и муцаве белешке о виђењима живог живота, једне стварности за чије је литерарно уобличавање било довољно имати његово око да види и његову истинољубивост да поштено напише оно што је видео. Нушић није на своме терену ни онда кад хоће саосећајно, да опише, уопштавајући трагику људи у повлачењу, трагику у којој се не издваја у први план реалан чин и реалан човек, него се, само, осећање бола, као кроз непрозирну маглу, рефлектује на групама у покрету крај ватара, на мајке с децом, на изнемогле, на сенке а не на живе људе. Чим се удаљи од човека и хоће, са дистанце, да обухвати велики број јединки и појаву у целини, у апстрактној слици, он запада у фразе. Синтезе, нарочито оне у којима се напушта тле живота и апстрактним појмовима оперише, не полазе му за руком. Он је човек анализе. Анализа је његово оруђе и у овој књизи. И његово запажање је запажање једног аналитичара. Он види врло карактеристичне појединости. Изненади смислом да, магновено, као успут, помене детаљ који се памти, који осветљава људе и односе и време. Оштро око Нушићево је открило у бежанији такво огромно богатство података да читалац, одиста, зажали што је *Деветсто петнаеста*, често, траљаво раћена. С више напора и одабирања, с већом аутокритичношћу у последњој редакцији то би у Нушићевом опису била једна књига за све потоње генерације, кад зајеле да окрену очи прошлости. Па и оваква, неједнака она моћно помаже да упознамо једно време велике патње народне, једно од оних „кад су живи завидели мртвима“.

Однос Нушићев према ликовима веома је издиференциран. Он, додуше, по-

◀ Сл. 6 — Вешање недужног становништва од стране Поћорекове војске (Из Ратног албума 1914—1918)

казује највеће симпатије према „људима из народа“, али и међу њима открива себичњаке, удворице, мародере. Најмање су му симпатични а највише га побуђују на сатиру они који имају власт. То је већ познат његов мотив. Он не воли бирократу, не воли човека ситне душе који се сакрио иза ауторитета власти па нечовечно сврстава људе у пријатеље и непријатеље закона. Бирократа у бежанији себи обезбеђује,

силом власти, бржу евакуацију, боље место крај ватре, бољи комад хлеба. Нушић, као Толстој у Рату и миру, извлачи из огромне гомиле бегунаца симпатичне мале људе, алтруисте и тихе природе као Платон Каратајев. Његов Бојко је и сличан Платону Каратајеву. То је сељак који је спреман да сваком помогне и то чини срдечно, људски, не тражећи ни материјалне ни моралне награде. Једна од оних људских природа

које имају смисла да колективу буду корисне, да нађу, лако, своје место. У Бојковој душевности Нушић као да открива неке црте људи из старе, патријархалне задруге, из прича Јанка Веселиновића. Али права функција овог лика је да се на њему, његовој судбини, прикаже разорно дејство рата. На крају прве књиге Деветстопетнаесте радосни и простодушни Бојко постаје као неки симбол народне трагедије. Командир га пушта да скрене с друма, за време предаха, и да отрчи до своје куће. У кући Бојко налази све покрано, и мајку, и жену, и децу. Пред тим призором полуди и окрене пушку на своје другове, горе на друму, пуца и мисли да се свети непријатељу. Рат је, у крајњој консеквенци, хоће Нушић да каже, сушта бесмислица.

Нушић је самилосан према немоћнима. Заједно с војском и народом повлаче се и заробљеници. Иако је то разбијени, савладани део оне војске која му је убила сина, Нушић није осветољубив. Он с горчином осуђује грађанина који је најмио Немца да му носи ствари, за храну, а кад је Немац занемоглао грађанин не мисли на зло које је снашло човека него се вајка како ће сад сам морати да носи терет. Шовинизам, ни егзалтирани, претећи национализам нису натруњавали Нушићеву литературу. Одбрамбени патриотизам је, напротив, у њему налазио ватреног говорника; али је тај патриотизам као израз колективне воље народа да живи у националној слободи био племенит и он само даје већу вредност Нушићевом демократизму, његовом честом и консеквентном идентификовању литературе са судбином народа, каква је, сва, Деветстопетнаеста.

Својом Деветстопетнаестом Нушић није закорачио на земљу Албаније. У повлачењу он је видео трагедију народа. У Албанији трагедију појединаца, једне разбијене војске и раштрканог народа. Сваки човек, свако дете, свака старица граби тешко проходним путевцима и богазама ка далеком мору.

Али пре него што је оставио отаџбину Нушић је, као по некој неминовности, бацио још један поглед на зло које

му се чинило да и у овој катастрофи, као и у многим катастрофама његовог народа, не може да мимоиђе Србију. Је ли неслагање међу „великашима“ легенда гусларева, који се не мири са мишљу да његова војска може да буде побеђена, или стварност која извире из непомирљивих противуречности? Нушић не даје одговора. Он, само, прича како су двојица армијских команданата, војвода Живојин Мишић и војвода Степа Степановић, жустро, на граници, тукли битку за своја противуречна схватања. Степановић је тражио да се поштује одлука Врховне команде: спалити и уништити оружје и муницију и све друго из војне спреме што би могло да послужи непријатељу, па се што организованије повлачити. Насупрот њему, Мишић је хтео да се не послуша Врховна команда, да се снаге приберу и покушају надљудским напором себи створити пут на југ, Вардарском долином, ка Солуну. Овај опис је драматичан као да му је намењена позорница. И пун перипетија, као да му је функција зауставити дах у публици и напрегнутих нерава чекати разрешење. Али није лишен војничке логике. Ни онда кад говори Мишић ни онда кад му одговара Степановић. Логика Степановићева је да војска исцрпена, не може да направи чудо. Логика Мишићева, прећутно, ипак, рачуна на чудо. А зашто, ако нам је још у сећању 1914, зашто да се чудо и не понови, јер је и онда, пред контраофанзиву, војска изгледала сатрвена и неспособна за отпор, па је, задивљујуће, надмашила сваку обичну логику и исписала странице једног подвига чији се пандан тешко налази у војним историјама? Није, ипак, ствар литерарне анализе да се опредељује, макар колико ратно искуство говорило да су у стратегији могуће најфантастичније варијанте. Али Албанија је истина. Све комбинације, војне или литерарне, о путевима другог и другчијег тока догађаја, могле би да буду шуштави папир и неодговорна игра претпоставкама.

Колико су Нушићеви редови о разилажењу и, чак, сукобу међу командантима армија историјски тачни тешко је рећи. Обавештења о току седнице Ну-

шић је могао добијати од присутних официра, међу којима је, зна се, имао и присних пријатеља. Могао их је и драматизовати, као што су и официри, у узбуђењу, могли, тако исто, да размере неслагања међу командантима виде увеличане. Али и из записника који се цитира у једном војно-научном делу (Александар М. Стојићевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912—1918. год.*) може се наслутити да је седница команданата, одржана 1. децембра у штабу команданта Прве армије, у Пећи, била драматична. У записнику се каже: „Кад се повела реч шта да се даље ради, војвода Мишић износио је немогућности извршења директиве Врховне команде и пребацивања трупа ка Приморју и рекао је да у овим приликама остају две резолуције: да се кренемо напред у офанзиву те да видимо од кога бежимо, па успемо ли, добро, не успемо ли, онда да пошаљемо парламентарна непријатељу и ступимо у преговоре с њим, у циљу обуставе непријатељстава“.

Тешко да би Нушић у приказивању догађаја таквих димензија и таквог историјског значаја пошао у лакоислене произвољности, у толико пре што је своју књигу писао и објавио још за живота и Мишићева и Степановићева.

Нушић није једини потражио себи књижевни мотив у трагичној години. Изванредни сензибилитет Растка Петровића дао је нашој литератури рафиновану уметничку транспозицију 1915. у поезији и у *Дану шестом*. Александар Вучо је у *Мртвим јавкама* нарочито импресивно сугерисао стравичну судбину омладине у повлачењу. Повлачење је обрађено и у *Српској трилогији* Стевана Јаковљевића у стилу његовог савесног бележења лич-

них сећања и сећања очевидаца која су без великог удела фантазије ушла у склоп романа. Повлачење је и тема *Изгнаника* Владимира Станимировића, који су једна врста драме у стиховима, више за читање него за позоришно извођење. Нушићева слика повлачења је пре свега хроничарска. Хроника је њена најбоља страна, као што је слободна, у многоме романтичарска литерарна визија прошлости, њена најслабија страна. И сва срећа што је хроника претежна. То ће Нушићеву књигу пребацити у наредна поколења. Из Нушићеве књиге црпеће и историчар, и социолог, и књижевник. Али ће се њој обраћати и обичан читалац кад зажели да сазна „како је све то било“. Јер јесен 1915. године (Нушић својим описом није обухватио и албанску зиму) у историји српског народа остаје једно од оних раздобља која ће се убрајати у времена кад су живи завидели мртвима: глад, помор од болештина, разочарање у све, разголићено цело једно друштво, најнижа морална беда и херојство достојно мита корачају раме уз раме. И — као жалосна круна свега — поворка гладних младића „четворо по четворо у војничком реду а невојничка држања“. Четрдесет хиљада младића који ће идуће године стићи за регрутацију поведено је да стасали војник не падне у руке непријатељу. Сељаци, ђаци, радници. Тридесет шест хиљада од четрдесет нашли су гробове у Албанији. „Нисам ни слутио“, каже с горком јеткошћу Нушић, „да ће Србија читаву једну генерацију своје омладине просто бацити зверовима за храну, као непотребно месо“.

(Одломак из књижевно-историјске студије о Браниславу Нушићу).

THEME DE GUERRE DANS L'OEUVRE DE NUŠIĆ

M. Djoković

Dans son étude historique et littéraire approfondie qui paraîtra chez «Nolit», Belgrade, à l'occasion du centenaire de la naissance de Branislav Nušić (1864—1938) Milan Djoković parle de la personnalité, de l'époque et de l'oeuvre de populaire comédiographe yougoslave. Mais Nušić n'était pas uniquement dramaturge, auteur de vaudevilles et de comédies satiriques, des drames sociaux et de tragédies au motif historique, il était également novelliste, chroniqueur, auteur des impressions de voyage et feuilletoniste. Le diapason de ses thèmes est très grand. Le thème de la guerre occupe une place importante dans son oeuvre.

Nušić s'est trouvé pour la première fois face à face avec la guerre à ses vingt-et-un ans. Ses «Récits d'un caporal», publiés en 1886 ont été son premier livre imprimé (il a précédemment écrit la comédie «Le député», qui a dû attendre treize ans sa première à cause de ses pointes satiriques, et plus tard il a été condamné à deux ans de prison à cause d'un poème satirique où le tribunal a trouvé une insulte de la Majesté) c'est en fait l'écho de profondes émotions vécues dans la guerre Serbo-bulgare (1885—1886). Privée de tout nationalisme exclusif et de tout chauvinisme, la notion de la guerre chez Nušić est empreinte de sentiments et réflexions humanitaires. Il voit dans cette guerre tout d'abord l'homme et sa souffrance et c'est de cela qu'il parle surtout. Il trouve des paroles de pitié humaine pour les souffrances de l'ennemi aussi. Ces récits exhalent un pacifisme net, car leur auteur, avec les meilleurs fils de la Serbie de l'époque était persuadé que la guerre entre deux peuples frères est absurde n'apportant rien de bien aux deux peuples. Du point de vue littéraire et artistique ces récits portent les marques d'un débutant, mais d'un débutant de talent.

La vision de Nušić de la première guerre mondiale est beaucoup plus complexe, aussi bien du point de vue des sentiments que des réflexions. Nušić est alors un homme de cinquante ans, écrivain connu, il a occupé des postes importants dans l'administration, il a été directeur du théâtre, consul,

préfet. La Serbie, comme on le sait, après avoir rejeté l'ultimatum de Vienne, dirigé contre sa souveraineté et sa dignité, est attaquée en 1914 par la puissante monarchie austro-hongroise. Malgré la supériorité en nombre et en équipement des Autrichiens, la Serbie arrête leur offensive et réussit à les rejeter de son territoire. Mais, au cours de la seconde année de guerre vers la Serbie épuisée marchent les troupes encore plus puissantes de l'Allemagne de Guillaume. A l'Orient le roi Fernand Cobourg, homme allemand, entraîne la Bulgarie dans la guerre et attaque subitement la Serbie. Les conditions politiques sont défavorables aussi au Sud, en Grèce. Les alliés n'envoient encore aucune aide militaire, l'armée serbe ne réussit pas à répéter l'exploit de la première année de guerre. La terrible odyssee commence. Avec l'armée partent vers le Monténégro et l'Albanie des réfugiés civils, des vieillards et des enfants, craignant la vengeance de l'ennemi. C'est cette retraite une des plus grandes tragédies collectives de l'histoire du peuple serbe, que Nušić décrit dans son livre *Mille neuf cent quinze*. Dans cette large fresque des mouvements des masses, des descriptions des psychologies individuelles, de la catastrophe de toute la nation sous l'avalanche du feu des ennemis, sous la pluie glacée de l'automne, dans la boue, Nušić ne perdant pas son espoir dans l'avenir, quoiqu'opprimé par sa profonde douleur, son fils unique étant tombé ces jours-là comme volontaire, évoque le patriotisme et la lâcheté, l'abnégation et le pillage, la face et le revers d'une époque où, comme dans tous les cataclismes, toutes les vertus et les défauts d'une nation sortent à la surface.

Mille neuf cent quinze a ses faiblesses. Ce sont les passages où Nušić cherche dans les réminiscence de notre passé médiéval et dans sa grandeur courage et stimulant. Il tombe alors dans le faux pathétique perd la mesure et n'est plus convaincant. Mais, tant qu'il reste sur le sol ferme des observations réalistes ce sont les meilleures et heureusement les plus nombreuses, pages du

livre, il a décrit fidèlement et avec émotion ce qu'il voit. *Neuf cent quinze* fourmille des notes extraordinaires sur les gens et les situations d'une société qui s'écroule. Ce qui y fait partie de la chronique compte parmi les meilleurs pages littéraires du livre. C'est une source précieuse de connaissance de l'ambiance qui régnait à l'époque dans toutes les couches populaires. Dans toute notre littérature il n'y a pas d'oeuvre qui parlerait d'une manière aussi claire, honnête et universelle de 1915. Etant donné que cette année marque le cinquantenaire de la première guerre, ce livre prend une importance particulière, en tant que source de documentation pour les historiens, les sociologues, les écrivains et les artistes, et il sera peut-

être bienvenu à la jeune génération lui permettant de comprendre mieux un moment du passé de son peuple.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Refugiés (*Album de guerre 1914—18*, du lt. colonel Andra Nikolić, 1926)
- Fig. 2 — Notre armée se retire de Pirot vers Niš (*Album de guerre 1914—1918*)
- Fig. 3 — Peuple se retirant devant l'ennemi (*Album de guerre 1914—1918*)
- Fig. 4 — Retraite des blessés et des réfugiés (*Album de guerre 1914—1918*)
- Fig. 5 — L'armée et la population en retraite commune vers l'Albanie (*Album de guerre 1914—1918*)
- Fig. 6 — Armée de Potiorek pend la population innocente (*Album de guerre 1914—18*)